

УДК 93:372.82/.83/.834

В. Ю. Арешонков,

кандидат педагогічних наук, доцент

(Житомирський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти)

ЗМІСТ РАДЯНСЬКОЇ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧОЇ ОСВІТИ В ШКОЛАХ УКРАЇНИ ЗА ПРОГРАМАМИ ПОЧАТКУ 30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті на архівних матеріалах висвітлено особливості побудови навчального змісту шкільного суспільствознавства в Радянській Україні на початку 30-х рр. ХХ ст. Доведено, що як ідея, комплексне навчання, інтеграція суспільствознавчих предметів в один, акцент на діяльності учнів, на впровадженні активних методів навчання – все це той "сухий залишок", який можна використовувати і сьогодні, формуючи зміст сучасної суспільствознавчої освіти. Реформуючи сучасну суспільствознавчу освіту потрібно враховувати недоліки і прорахунки реформ 20-х рр.

Ключові слова: зміст суспільствознавчої освіти, комплексна програма, інтегрований навчальний зміст.

Постановка проблеми. У наш час гостроти й актуальності набуває проблема побудови змісту шкільної суспільствознавчої освіти, що безперервно оновлюється і трансформується. За умов зламу світоглядної парадигми сучасного українського суспільства, пошуку нових ціннісних орієнтацій молоді та переходу нинішнього шкільного суспільствознавства на компетентнісну та діяльнісну основу актуалізується відповідний досвід початку 20-30-х рр. ХХ ст., коли схожі проблеми щодо зміни змісту шкільної освіти виникли перед науковцями і методистами молодії Радянської України. Цей суперечливий період розвитку суспільствознавства був надзвичайно плідним, залишивши багато матеріалів для конструктивно-критичного аналізу. Його вивчення і творче переосмислення є потенціалом для визначення принципів та шляхів формування нового змісту шкільного суспільствознавства, оскільки сьогодні ми багато в чому повторюємо шлях науковців і методистів того періоду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування змісту суспільствознавчої освіти знайшла відображення в працях К. Баханова, О. Дятлової, Л. Пироженко, О. Пометун, А. Приходько, Т. Самоплавської, І. Смагіна та інших. Проте аналіз публікацій, присвячених зазначеній тематиці виявив, що вітчизняні дослідники, аналізуючи навчальні програми та підходи до навчання, використовують в основному російські джерела і наукові дослідження (Л. Буцика, М. Богуславського, С. Єгорова та ін.), які побудовані на програмах шкіл РСФСР. А варто зазначити, що зміст програм із суспільствознавства в Україні дещо відрізнявся від змісту російських програм, оскільки вони відображали специфічні природні і виробничі умови України.

Отже, метою нашої статті є висвітлення на архівних матеріалах фонду 166 "Міністерство освіти України" Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України особливостей, структури та побудови навчального змісту шкільного суспільствознавства у 1929-1933 роках.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці 20-х років сутнісно впливала на формування змісту шкільної суспільствознавчої освіти проблема поєднання трудового і політехнічного навчання. З 1920 р., коли НКО УСРР широко розгорнув свою діяльність, трудове навчання й виховання було поставлено на чільне місце, але не як складова частина політехнічного навчання, а як праця для самообслуговування й формування особистості. З 1924 р. у зв'язку з переходом на комплексну систему навчання роль трудового навчання й виховання значно зросла, але більше споглядало, ніж практично. У "Програмних матеріалах для трудшкіл І концентру" (1929) про політехнічне навчання навіть не згадувалось. У "Програмних матеріалах для ІІ концентру трудшкіл" (1929) вперше було поставлено питання про політехнізацію міських і сільських шкіл. Вказівки з цього питання Програми РКП(б) ні в теорії, ні в практиці не враховувались.

У процесі інтегрованого підходу до навчання зміст шкільного суспільствознавства часто поєднувався зі змістом інших предметів, наприклад, російської мови і літератури. Протоколи засідань (1930-31 рр.) бригади по розгляду підручників для шкіл соцвиху свідчать про ідеологічну важливість поєднання навчання російської мови із суспільствознавством [1]. Так, огляд посібника "Робоча книга з російської мови і суспільствознавства", створеного у 1931 р. за редакцією М. Єзерського, виявив, що "автори мали на увазі на кращих, політично витриманих художніх зразках літературної російської мови на бойових темах політичної сучасної дійсності дати дітям 3 групи першу книжку для ознайомлення з російською мовою, це з одного боку, а з другого боку, що є загальною вимогою до всіх робочих книжок, ця книжка на рівні з іншими мусить стати за один з організуючих чинників і знарядь для дітей в їх практичній участі в соціалістичному будівництві" [1: арк. 37].

Рецензія М. Миронова (1931 р.) на "Робочу книжку по суспільствознавству і літературі" за ред. М. Єзерського, виявила тенденції в оцінюванні відповідності навчального суспільствознавчого змісту ідеологічним вимогам до навчання [1: арк. 65]. Так, від автора вимагалось яскравіше відбити: 1) загострення класової боротьби (зокрема шкідництво в середині країни); 2) підготовку капіталістів до

війни із СРСР і завдання оборони (ТСО АБІАХІМ); 3) висвітлити соціальні недоліки капіталістичних країн – кризу, безробіття, погіршення умов життя робітничого класу.

Рецензія на "Робочу книгу з російської мови і суспільствознавства" для 4-ї групи шкіл з українською мовою навчання засвідчує, що основним критерієм навчального змісту шкільного суспільствознавства була його ідеологічна спрямованість та практична орієнтація: "Загалом підручник ідеологічно витриманий. З методологічного боку відповідає вимогам: подано запитання до оповідання віршів, лозунгів. Ці запитання активізують роботу учнів, виносять її за стіни школи. Однак у запитаннях, які подано після оповідань та віршів звертає на себе увагу недостатнє орієнтування учня на активну участь у будівництві. Вони більше орієнтують на споглядальне відношення, а не завданням на практичну участь у будівництві. На участь у громадсько-політичній роботі на екскурсії підручник із суспільствознавства мусить більше всього орієнтувати, а він цього не робить" [1: арк. 81].

Авторів навчальної суспільствознавчої літератури на початку 30-х рр. працівники органів управління освітою орієнтували на необхідність висвітлення проблем і життя селянства, висвітлення "національного питання", рівномірного за обсягом, відповідно до структури програми, викладу навчального змісту, уникнення переважаності навчального матеріалу зайвим фактажем [1: арк. 180].

В "Основних засадах побудови програм семирічної політехнічної школи" (1931 р.) вказувалося, що "... основна хиба школи в даний момент полягає в тому, що навчання в школі не дає задовільного обсягу загальноосвітніх знань і незадовільно розв'язує завдання готувати для технікумів і вищої школи цілком писемних людей, що добре опановують основи наук. Через це політехнізація школи набирає в багатьох випадках формального характеру і не готує дітей, як всебічно розвинених будівників соціалізму, що пов'язують теорію з практикою і опановують техніку" [2: арк. 248]. Планувалося у 1-му концентрі семирічки для 1-го і 2-го років навчання залишити суспільствознавство. Для 4-го року – крім суспільствознавства, "дати програму вступу в систематичний курс історії" [2: арк. 252].

У 2-му концентрі передбачалося запровадити з історії самостійний курс окремо від суспільствознавства, починаючи з 5-го року навчання, а з суспільствознавства – забезпечити вивчення основних питань радянської економічної політики, радянського будівництва, національно-культурного будівництва, конституції, основних питань економічної політики капіталістичного суспільства [2: арк. 254].

У навчальних планах міської і сільської школи соцвиху (1-4 групи) передбачалося вивчати суспільствознавство з елементами історії з 1-ї по 4-ту групи [2: арк. 255].

На 1932-1933 навч. рік, для шкіл соцвиху були підготовлені комплексні засоби навчання – робочі книжки:

3 рік навчання. 1. Робоча книжка для 3 року (суспільствознавство, природа, техніка, географія).

4 рік навчання. 1. Робоча книжка для 4 року (суспільствознавство, природа, техніка, географія).

5 рік навчання. 1. Робоча книжка з історії (економіка, техніка, класова боротьба, література). 2. Робоча книжка з основ соціалістичного будівництва.

6 рік навчання. 1. Робоча книжка з історії XX століття (економіка, техніка, класова боротьба, література) [3: арк. 119].

За завданням НКО, відповідно до програм на 1932-1933 навч. рік, бригада у складі фахівців Наукового Інституту Педагогіки та практичних працівників складала вимоги до підручників для політехнічних шкіл. Аналіз цих вимог дає можливість зрозуміти, якими критеріями вимірювався зміст шкільної суспільствознавчої освіти на початку 30-х рр., а саме:

- суспільствознавство в політехнічній трудовій школі – основний чинник комуністичної освіти і виховання;

- у навчанні суспільствознавства повинна проглядатися чітко витримана класово-пролетарська ленінська установка;

- підручник із суспільствознавства повинен активно сприяти своєю методологічною та методичною побудовою формуванню марксистсько-ленінського світогляду, організації учнів до активної участі в соціалістичному будівництві в умовах загостреної класової боротьби;

- матеріал суспільствознавчого циклу повинен бути просякнутий героїчною боротьбою більшовизму за пролетарську революцію, за диктатуру пролетаріату, за будівництво соціалізму розгорнутим фронтом;

- підручник із суспільствознавства повинен стати знаряддям антирелігійного та інтернаціонального виховання;

- підручник із суспільствознавства повинен стати знаряддям політехнічного виховання, одним із знарядь боротьби проти залишків багатопредметності в школі;

- зміст шкільного суспільствознавства має бути просякнутий класово-пролетарською, комуністичною спрямованістю, давати чітке висвітлення настанов комуністичної партії, перспективи соціалістичного будівництва;

- навчальний матеріал повинен підпорядковуватися вирішенню конкретних завдань соціалістичного будівництва;

- матеріал з суспільствознавчого циклу треба розмістити в підручниках так, щоб він відповідав

даній конкретній проблемі соціалістичного будівництва [3: арк. 202-203].

Основну увагу у змісті шкільної суспільствознавчої освіти організатори освіти в Україні на початку 30-х років приділяли навчальному матеріалові "із сучасності". Сучасність як змістовний блок охоплювала низку тем, а саме:

- основи соціалістичного будівництва (соціалістична індустріалізація країни і колективізація сільського господарства);
- класова боротьба проти капіталістичних елементів міста і села, ліквідація куркульства як класу на основі колективізації;
- висвітлення завдань третього вирішального року п'ятирічки і досягнення цього року, завершення побудови фундаменту соціалістичної економіки;
- перспективи соціалістичного будівництва в світлі рішень 16 з'їзду та грудневих пленумів;
- керівництво Партії соціалістичним будівництвом і культурною революцією;
- національна політика партії, національно-культурне будівництво;
- боротьба ленінського комуністичного союзу молоді та соціалістичне будівництво;
- боротьба комуністичної дитячої організації за здійснення п'ятирічного плану соціалістичного будівництва;
- завдання профспілок за доби розгорнутого соціалістичного наступу;
- завдання Рад як органів диктатури пролетаріату за доби соціалістичної реконструкції;
- генеральна лінія партії в її боротьбі проти "правого" і "лівого" ухилів [3: арк. 204].

Оскільки на початку 30-х рр. у ході індустріалізації створювався військово-промисловий комплекс СРСР та нарощувалася військова міць, то низка тем курсу суспільствознавства відображала саме ці аспекти радянського життя, а саме:

- Червона армія і її героїчна боротьба проти зовнішньої і внутрішньої контрреволюції;
- підготовка імперіалістичних держав до нападу на СРСР. Озброєні сили імперіалістичних держав. Техніка озброєння. Повітряні сили. Хімічні засоби нападу;
- оборона СРСР;
- перетворення імперіалістичної війни, що готує проти СРСР буржуазія, в класову війну пролетаріату всього світу проти буржуазії;
- як в імперіалістичних державах буржуазія готує підростаюче покоління до війни проти СРСР (військова підготовка у фашистських організаціях);
- військова підготовка дітей трудящих СРСР як засіб класово-політичного виховання [3, арк. 203-204].

Перехід у 1933 р. на роботу за новими програмами НКО з суспільствознавства в політехнічній школі щодо змісту навчання передбачав такі особливості.

1 рік навчання. У 3-му кварталі планувалося вивчення теми: "Ленін – вождь світового пролетаріату", а після неї розпочиналося протягом третього кварталу вивчення теми "Наш завод". В 4-му кварталі мала вивчатися тема "Наш колгосп". У темі "Наша рада" потрібно було висвітлювати матеріал "про збройне повстання робітників і селян під проводом комуністичної партії, на чолі з Леніним та Сталіним проти поміщиків; про те як робітники завоювали собі ради в завзягій класовій боротьбі" [4: арк. 27].

2 рік навчання. За перший та другий квартали навчання діти мали засвоїти матеріал таких тем: "Як жили робітники та селяни раніш" та "Жовтнева революція". Переходячи в 3-му кварталі на нові програми, учителів рекомендувалося розпочати свою роботу з теми "Червона армія – вірний вартовий влади рад", але перед цим варто опрацювати з дітьми матеріал про роль партії більшовиків у керуванні боротьбою робітників проти капіталістів. У 3-му кварталі також планувалося вивчення теми "Жовтнева революція втягнула жінку в соціалістичне будівництво, в громадянсько-політичну роботу". На 4-й квартал виносилася остання тема "Жовтнева Революція звільнила поневолені нації і дала їм цілковиту змогу розвиватись" [4: арк. 28].

3 рік навчання. Мали вивчатися теми про реакційну роль церкви за часів кріпацтва; про боротьбу селян за своє визволення – революційно-аграрний рух; боротьба Тараса Григоровича Шевченка проти царської влади та кріпацтва; роль більшовиків в організації робітничого класу й зокрема роль В. Леніна та Й. Сталіна як організаторів і вождів партії більшовиків; другий з'їзд РСДРП партії, на якому партія розкололась на більшовиків та меншовиків; діяльність В. Леніна як організатора партії більшовиків [4: арк. 29].

Крім того, у програму включено теми з сучасності, а саме: про виконання 1-го п'ятирічного плану та про завдання 2-ї п'ятирічки; про постанови 17 партконференції тощо.

В 3-му кварталі планувалося розпочати роботу з теми "Партія – передовий загін робітничого класу", а потім продовжити темою "Комсомол і піонери". У 4-му кварталі вивчалася остання тема "Ради".

4 рік навчання. Нові програми передбачали 5 тем, які "ширше й глибше подають тематичний матеріал, що цілком забезпечує той мінімум систематичних знань, які повинні набути діти протягом 4-х років навчання" [4: арк. 30]. Це такі теми: 1. Соціалізм будується за планом. 2. Соціалістична промисловість. 3. Соціалістичне сільське господарство. 4. Культурна революція. 5. Два світи – соціалістичний і капіталістичний.

5 рік навчання. Пропонувалися до вивчення теми: 1. Генеральна лінія партії і завдання 2-ї п'ятирічки. 2. Внутрішня і зовнішня торгівля. 3. Диктатура пролетаріату – єдиний шлях до соціалізму. 4. Національна політика радянської влади та компартії. 5. Культурна революція – невід'ємна частина соцбудівництва. 6. Заходи радянської влади до поліпшення матеріально-побутового стану трудящих. 7. Загострення кризи світового капіталізму. 8. Зовнішнє становище СРСР. Останні дві теми мали включати такий матеріал: "Ленін про кризи", "Про міжнародний антивоєнний конгрес в Амстердамі та його значення в боротьбі з реальною небезпекою імперіалістичної війни та інтервенції проти СРСР", "Про троцькізм як передовий загін контрреволюційної буржуазії", "Про праву безпеку як головну на даному етапі", "Диктатура пролетаріату – єдиний шлях до соціалізму" [4: арк. 31].

Зміст нової програми потрібно було висвітлити в нових підручниках. Саме тому фахівці із суспільствознавства активно відгукнулися на заклик до виконання такої роботи. У фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України зберігаються машинописи та рукописи підручників:

- Александрова і Ушакова (Суспільствознавство. Підручник для початкової школи. Третій рік навчання. – ДВОУ. – 1933. – 118 с.);
- Б. Левітана та М. Овсяннікова (Суспільствознавство для 6 класу середньої школи. – 170 с.);
- Б. Левітана і М. Овсяннікова (Суспільствознавство для початкової школи. – 173 с.);
- Я. Чепіги (Суспільствознавство, 1933. – 170 с.) [5].

Висновки. Отже, як ідея, комплексне навчання, інтеграція суспільствознавчих предметів в один, акцент на діяльності учнів, на впровадженні активних методів навчання – все це той "сухий залишок", який можна використовувати і сьогодні, формуючи зміст сучасної суспільствознавчої освіти. Тому ми повинні враховувати недоліки і прорахунки реформ 20-х рр., здійснюючи сьогодні майже тотожні за підходами кроки у реформуванні шкільного суспільствознавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 166, оп. 10, spr. 357, арк. 197.
2. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, spr. 494, арк. 291.
3. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, spr. 495, арк. 263.
4. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, spr. 168, арк. 98.
5. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, spr. 201, арк. 116.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Tsentralnyy derzhavnyy arkhiv vyshchikh organiv vlady ta upravlinnya Ukrainy (TSDAVO Ukrainy) [The Central State Archive of Higher Authorities and Management of Ukraine (CSAHA of Ukraine)], f. 166, op. 10, spr. 357, ark. 197.
2. TSDAVO Ukrainy [The Central State Archive of Higher Authorities and Management of Ukraine (CSAHA of Ukraine)], f. 166, op. 10, spr. 494, ark. 291.
3. TSDAVO Ukrainy [The Central State Archive of Higher Authorities and Management of Ukraine (CSAHA of Ukraine)], f. 166, op. 10, spr. 495, ark. 263.
4. TSDAVO Ukrainy [The Central State Archive of Higher Authorities and Management of Ukraine (CSAHA of Ukraine)], f. 166, op. 11, spr. 168, ark. 98.
5. TSDAVO Ukrainy [The Central State Archive of Higher Authorities and Management of Ukraine (CSAHA of Ukraine)], f. 166, op. 11, spr. 201, ark. 116.

Матеріал надійшов до редакції 25.09. 2013 р.

Арешонков В. Ю. Содержание советского обществоведческого образования в школах Украины по программам начала 30-х годов XX столетия.

В статье на архивных материалах освещены особенности построения учебного содержания школьного обществоведения в Советской Украине в начале 30-х годов XX столетия. Доказано, что как идея, комплексное обучение, интеграция обществоведческих предметов в один, акцент на деятельности учеников, на внедрении активных методов обучения – все это тот "сухой остаток", который можно использовать и сегодня, формируя содержание современного обществоведческого образования. Реформируя современное обществоведческое образование, необходимо учитывать недостатки и недочеты реформ 20-х годов.

Ключевые слова: содержание обществоведческого образования, комплексная программа, интегрированное учебное содержание.

Areshonkov V. Yu. The Contents of Civic Education at Schools of Ukraine on the Programmes at the Beginning of the 30-ies of the XX Century.

On the archive materials the article highlights peculiarities of school civic educational contents in Soviet Ukraine at the beginning of the 30-ies of the XX century. It is proved that as the idea, the complex teaching, the integration of civic subjects into one, the accent on the pupils' work, on the implementation of active methods of teaching – all that is the "dry remainder", which can be used nowadays, forming the contents of the modern civic education. Reforming the modern civic education it is necessary to take into account drawbacks and defects of reforms of the 20-ies years.

Key words: *contents of civic education, complex programme, integrated educational content.*